

УДК 347.4

ГЕНЕЗА ВЧЕННЯ ПРО НЕУКЛАДЕНИЙ ДОГОВІР

Євген ТРУБАКОВ,

аспірант кафедри цивільного права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

The article investigates the genesis of unconcluded contract. Disclosed the basic criteria and definitions of unconcluded (non-existent) contract in roman civil law, pre revolution (before 1917) and soviet period legal doctrines. Analyzed the factors that influenced on unconcluded (nonexistent) contract's legal understanding in each period. Particular attention is drawn to the correlation between unconcluded and void contracts. Substantiated that the void contracts are caused by defectiveness of the jural fact and unconcluded contracts are caused by absence of the elements of a contract as a judicial fact.

Key words: unconcluded (nonexistent) contract, void contract, structure of jural fact, defective jural fact, legal consequences.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується генеза розвитку вчення про неукладені договори. Визначені підстави для кваліфікації та визначення неукладеного договору в римському цивільному праві, дореволюційній (до 1917 р.) та радянській юридичній літературі. Проаналізовані чинники, які вплинули на праворозуміння неукладеного договору в кожному з досліджуваних періодів. Особливу увагу приділено співвідношенню неукладеного та недійсного договорів. Обґрунтовано, що підставою недійсності є дефектність юридичного факту, а неукладеність пов'язана із відсутністю елементів договору як юридичного факту.

Ключові слова: неукладений (неспроможний) договір, недійсний договір, структура юридичного факту, дефектний юридичний факт, юридичні наслідки.

Постановка проблеми. Неукладений договір є відносно новою категорією для українського цивільного права. Однією із характерних рис цієї правової конструкції є відсутність об'єктивного правового регламентування, на підставі якого б відбувалась кваліфікація договорів неукладеними. Заповнюючи існуючі прогалини правового регламентування, Пленуми Верховного та Вищого господарського судів України прийняли Постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9 та «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 № 11 відповідно, де визначили основні засади практики застосування вказаної правової конструкції: по-перше, судам при розгляді відповідних справ необхідно «правильно визначати момент вчинення правочину», по-друге, детерміновані підстави для кваліфікації договору неукладеним, по-третє, визначено, що «не може бути визнаний недійсним правочин, який не вчинено (договір, який не укладено)» (див. п. 8 та п. 2.6 вказаних Постанов Пленумів ВСУ та ВГСУ) [1; 2]. Очевидно, що для потреб цивілістичної науки, на відміну від правозастосовної практики, таких узагальнень є недостатньо. Таким чином, в умовах існуючого «правового вакууму» стосовно правової регуляції відносин кваліфікації договору неукладеним фактично єдиним джерелом для дослідження і подальшого аналізу виникнення та становлення неукладеного договору як цивільно-правової конструкції є правова доктрина.

Актуальність дослідження проблематики виникнення та становлення неукладених договорів, обумовлюється, насамперед, потребою у формуванні доктринальних підходів до праворозуміння зазначеної категорії, а також практичною необхідністю правильного розмежування неукладених і недійсних договорів з метою обрання належного способу захисту.

Мета статті полягає у виявленні закономірностей розвитку доктринальних підходів до розуміння неукладеного

договору, а також співвідношення і розмежування останнього із недійсними правочинами.

Історія дискусії про неукладений договір у цивілістичній науці налічує десятки років: ті або інші аспекти цього питання були предметом дослідження дореволюційних вчених К.Н. Анненкова, М.Л. Дювернуа, Д.І. Мейєра, Г.Ф. Шершеневича; у радянській літературі дослідження у сфері розмежування вказаних категорій мали місце в роботах С.С. Алексєєва, М.М. Агаркова, Д.М. Генкіна, В.Б. Ісакова, О.О. Красавчикова, І.Б. Новицького, Н.В. Рабинович, В.О. Рясенцева, В.П. Шахматова; серед новітніх теоретичних досліджень, які стосуються зазначеного питання, слід відзначити роботи О.О. Савіна, І.Є. Степанової, В.А. Кияшко, Д.О. Тузова та інших.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що неукладений договір (за винятком новітнього періоду), не був самостійним предметом цивілістичних досліджень, а вивчався в контексті його співвідношення із недійсним.

Для римських юристів відсутність ефекту угоди, її нікчемність, було рівноцінним визнанню її неіснуючою [3, с. 126]. Предикат «nullus» не надавав юридичному акту певної характеристики, а лише підтверджував факт його неіснування (термін «nullus» був рівноцінним словосполученню «non ullus», тобто «немає акту»). Таким чином, неукладений договір як самостійна юридична конструкція не був відомий римському цивільному праву.

У літературі дореволюційного періоду досліджуваній проблематиці приділялась значна увага, а більшість вчених, при порівнянні із недійсним правочином, визнавало самостійність неукладеного договору як правової конструкції. Так, Д.І. Мейєр писав, що «за змістом слова під поняття про недійсність підходить і такий правочин, який є немічним в юридичному побуті за відсутності умови, яка визначена для її існування самими учасниками правочину... При цьому різниця між тим та іншим правочином не в одній назві: неукладений правочин знаходиться в залежно-

сті від відомої сторонньої обставини, яка не настає, недійсний правочин не знаходиться в залежності від сторонньої обставини, не задовольняє будь-яку істотну приналежність правочину» [4, с. 232].

Г.Ф. Шершеневич, у цілому підтримуючи цю позицію, вказував на те, що недійсний правочин відмінний від неукладеного, в якому «сторони не дійшли до повної домовленості, необхідної для сили правочину» [5, с. 168].

Ю.С. Гамбаров писав, що «недійсність угоди необхідно відрізнити від того стану, коли угода не дає юридичних наслідків не внаслідок своєї невідповідності нормам об'єктивного права, а внаслідок того, що вона не закінчена і залишена, або не може дати цих наслідків у силу своїх власних визначень» [6, с. 726].

Відзначаючи зв'язок неукладеного договору із відсутністю певної «відомої обставини», наявністю «власних визначень», які обумовлюють ненастання первісно визначених юридичних наслідків, зазначені автори, зрештою, не конкретизували правову природу цих обставин. Важливим є зауваження Д.І. Мейера з приводу того, що недійсний договір, на відміну від неукладеного, не знаходиться в залежності від будь-яких обставин, а «не задовольняє будь-яку істотну приналежність правочину», під якою, як видається, слід розуміти умови дійсності правочину.

Відомо, що дореволюційне цивільне право і законодавство значною мірою перебувало під впливом західноєвропейської цивільно-правової доктрини. Як зазначає Д.О. Тузов, вчення про «неукладеність» як загальної категорії відносно неукладеного договору виникло у Франції в 19 сторіччі. Французька правова доктрина, з метою обходу специфічного принципу «de nullites sans texte», який перекладається як «немає нікчемності без тексту» (тобто без безпосереднього зазначення про це в тексті закону), звернувшись до конструкції «неіснуючого» шлюбу, яка мала витоки із канонічного права, якому була відома різниця між «matrimonium nullum» (нікчемний шлюб) та «matrimonium non existense» (неіснуючий шлюб). Зміст зазначеної концепції був такий: за відсутності необхідного для існування шлюбу елементу, а саме шлюбного зв'язку між чоловіком та жінкою, неможливо навіть говорити про шлюб у його дійсному сенсі. У подальшому, як зазначає автор, доктрина «non existense» «...вийшла за межі своєї первісної сфери і стала все більш експансивно розповсюджуватись на сферу договорів у цілому, приймаючи вид однієї із форм договірної патології...» [7, с. 33–34].

Значний вплив концепції «non existense» спостерігається в наукових роботах М.Л. Дювернуа, який писав, що «угоду-акт називають недійсною не тільки тоді, коли ми маємо очевидно закінчений склад волевиявлення, але і в тих випадках, коли перед нами одна тільки попередня, незакінчена, незавершена стадія її розвитку, на якій не тільки не може йти мова про угоду-ефект, про дійсність чи недійсність, але сумніву піддається безпосередньо існування самої угоди-акту, її наявності» [8, с. 885]. Під неіснуючими угодами, як відзначав автор, «не слід розуміти угоди, які ніхто не вчиняв; ми розуміємо тут не фактичне неіснування, а лише відсутність в угоді істотного для її утворення складу, що не заважає їй мати вигляд, зовнішні ознаки дійсної угоди. Їх не має необхідності визнавати нікчемними, адже вони в юридичному змісті не існують і без такого акту юрисдикції» [8, с. 888]. Л. Еннекерус, відстоюючи схожі до висловлених М.Л. Дювернуа погляди, писав, що «від нікчемних угод слід відрізнити ті випадки, коли зовсім немає волевиявлення і інших частин, з яких складається уго-

да, або коли вони представлені не повністю – незакінчені угоди або угоди, що знаходяться в невизначеному стані (в такому випадку не говорять, що угода нікчемна, однак вона не відбулась, наприклад, купівля-продаж, за якою волевиявлення сторін про ціну і товар, або іншому пункті, щодо якого має бути досягнуто домовленості, не співпадають, угода про передачу права власності на нерухомість без внесення в поземельну книгу; втім точне розмежування не має особливого значення, адже навряд чи з таким розмежуванням пов'язуються правові наслідки)» [9, с. 306].

Слід констатувати, що дореволюційна цивільно-правова доктрина, під впливом західноєвропейської юриспруденції, стояла на позиції розмежування недійсності і неукладеності. Як вбачається із робіт представників французької, італійської та німецької цивільистики, під певною «відомою обставиною», про яку писав Д.І. Мейер, розуміли елементи складу договору як юридичного факту, зокрема домовленість, відсутність державної реєстрації договору («передачу права власності на нерухомість без внесення в поземельну книгу») тощо. Звертаючи увагу на однаковий правовий ефект (саме цим пояснюється ремарка Л. Еннекеруса про те, що «навряд чи з таким розмежуванням пов'язуються правові наслідки»), тогочасні вчені відзначали і більш глибокі відмінності неукладеності від недійсності, а саме на те, що неукладені договори не існують, тобто не є юридичними фактами, а тому «їх не має необхідності визнавати нікчемними, адже вони в юридичному змісті не існують і без такого акту юрисдикції». Проте відзначимо, що цілісної системи поглядів на неукладений договір та підстав його кваліфікації запропоновано не було.

Юридична література радянського періоду характеризується жвавою дискусією відносно місця неукладеного договору в системі права. Так, В.П. Шахматов, Т.М. Яблочков вважали, що розмежування недійсних і неукладених договорів перебуває не в правовій площині, а виключно в термінологічній. В.П. Шахматов писав, що «всі угоди, що не відбулись (неукладені договори – С.Т.), не відповідають тим або іншим вимогам норм права щодо складу угоди. Тому немає необхідності говорити про угоди, що не відбулись, – всі вони є недійсними. Виокремлення в самостійну групу угод, що не відбулись, не має жодного практичного значення, адже наслідки виконання таких угод визначаються за правилами, встановленими для недійсних угод» [10, с. 93]. На думку Т.М. Яблочкова, «і в тому і в іншому випадках (неукладений та недійсний договір – С.Т.) угода кінцево позбавлена визначених наслідків. Послідує наслідки угоди недійсної і угоди неукладеної одні і ті ж самі: сторони поновлюються в первісне становище шляхом повернення один одному отриманого» [11, с. 110–111].

Інші вчені (В.О. Рясенцев, О.С. Іоффе) не заперечували використання терміну «неукладений договір», однак вважали неукладений договір різновидом недійсного та вживали терміни «неукладений» та «недійсний» без відповідного розмежування [12, с. 35–36; 13, с. 290].

І.Б. Новицький визнавав категорію «неукладені угоди», зауважуючи, що вони не ототожнюються із недійсними. На підставі аналізу опублікованих робіт автора можна дійти висновку, що договір вважається неукладеним якщо: а) була направлена пропозиція укласти договір, однак вона була відхилена адресатом; б) мала місце розбіжність волевиявлення із дійсною волею обох сторін угоди; в) недотримана форма, встановлена домовленістю сторін; г) у договорі відсутні всі істотні умови [14, с. 22–64]. Однак очевидним є змішування підстав для кваліфікації договору

неукладеним і недійсним: розбіжність волі та волевиявлення є підставою для недійсності правочину в силу того, що відповідність волі та волевиявлення є умовою дійсності правочину.

Н.В. Рабинович також було запропоновано розмежування неукладених та недійсних договорів: «Від угоди недійсної неукладена угода відрізняється наступним. Якщо угода не відбулась, передане сторонами майно підлягає поверненню згідно із ст. 399 ЦК (РСФРР 1922 р. – С.Т.). У такої «угоди» з самого початку була відсутня підстава для передачі майна, оскільки неукладена угода являє собою правове «ніщо», взагалі угодою не є. У випадку ж визнання угоди недійсною, саме анулювання її є підставою для вилучення отриманого за угодою, при цьому доля вилученого майна визначається ст. ст. 147–151 (і іншими) ЦК, що не завжди означає повернення виконаного стороні в угоді. Таким чином, на відміну від неукладеного правочину недійсний правочин – це правочин, який відбувся, однак у силу наявних недоліків визнається позбавленим правової сили. Неукладений правочин ніколи не існував і існувати не міг, а відтак правової сили не мав і тому позбавлений цієї сили бути не може» [15, с. 21]. Автором було запропоновано класифікацію підстав неукладеності угод, а саме: відсутність необхідного за законом фактичного складу; воля сторін виражена без необхідного ступеня визначеності; домовленість не охоплює однієї із істотних згідно із законом або договором умов [15, с. 20].

Таким чином, Н.В. Рабинович у своїх дослідженнях дійшла до висновку про різну правову природу неукладеного і недійсного договорів: недійсний договір є правочином, тому має всі властиві зазначеній категорії характеристики, а неукладений договір – «правове ніщо», яке не є підставою для виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин (юридичним фактом).

Класифікація підстав для кваліфікації договору неукладеним не позбавлена недоліків: по-перше, вона не містить єдиного критерію класифікації; по-друге, відсутність необхідного фактичного складу, як нам видається, включає в себе такий критерій, як недоліки волевиявлення; по-третє, насильницький вплив на учасників угоди є прямо визначеною підставою для недійсності правочину.

В.Б. Ісаков, розглядаючи юридичні і соціальні факти, розрізняв «неспроможність» (як синонім терміну «неукладений» – С.Т.) і «недійсність». На думку вченого, неспроможність і недійсність факту є близькими за юридичним значенням, однак не тотожними, у зв'язку з тим, що для настання їх правових наслідків може бути передбачений різний процедурно-процесуальний порядок. Відзначається, що «законодавство допускає у відомих випадках можливість управління недійсних фактичних передумов і надання їм юридичної сили». Неспроможні юридичні факти і склади, навпаки, за жодних умов не можуть бути визнані дійсними [16, с. 120].

Однак здатність недійсних договорів до валідації у визначених законом випадках є лише наслідком різної правової природи досліджуваних явищ.

Отже, концепція неукладеного договору в радянській юридичній літературі не була прийнята. Пануюча позиція відносно ототожнення неукладеного і недійсних договорів пояснювалась однаковими юридичними наслідками, а саме відсутністю первісних, визначених сторонами, правових наслідків. Водночас, роботи авторів, які визнавали якісну різницю між досліджуваними категоріями, не мали системного характеру, а визначені ними підстави для кваліфікації договору неукладеним часто співпадали із тими, що тягнуть недійсність.

У новітній цивілістиці також відсутня єдина позиція відносно розмежування недійсних і неукладених договорів.

Так, О.В. Гутніков вважає, що «і недійсні, і неспроможні угоди є діями, спрямованими на досягнення певного результату. І ті, і інші як юридичні факти існують, однак у силу властивим цим діям недолікам складу (внутрішнього або зовнішнього), вони тягнуть за собою не ті наслідки, на досягнення яких були спрямовані» [17, с. 100]. Автор вважає, що «неспроможні угоди як юридичні факти – це лише різновид недійсних угод, особливостями яких є лише те, що підстави їх недійсності знаходяться в недоліках юридичного складу, які стосуються зовнішньої сторони дії. Якщо ж під угодою розуміти правовідношення, то вираз «угода, що не відбулась» є синонімом виразу «недійсна угода» [17, с. 105].

Натомість, В.А. Кияшко відсутність визначеного законом складу договору (як юридичного факту) відносить до підстав для кваліфікації договору неукладеним [18, с. 7]. В цілому схожу позицію підтримує і О.О. Савін: замість використання терміну «склад договору (угоди)» автор пише про «відсутність всіх конститутивних елементів договору внаслідок або передчасного переривання формування його як юридичного факту, або пропуску в наборі необхідних елементів» [19, с. 61].

Про відсутність конститутивних елементів писав і французький вчений Р. Саватьє: «Від недійсних слід перш за все відрізнити неспроможні договори, тобто такі, в яких повністю відсутній один із основних конститутивних елементів як, наприклад, домовленість сторін. Суворо розмірковуючи, відсутність договору не вимагає в таких випадках будь-якого підтвердження, однак у зв'язку з таким договором можуть бути здійснені певні дії. Зовнішньо обставини такі, що потерпілий має звернутися до суду з метою визнання договору неспроможним» [20, с. 279].

Таким чином, що в сучасній цивілістиці сформувалась певна тенденція до праворозуміння неукладеного договору як правової конструкції, яка обумовлюється недоліками складу договору (як юридичного факту).

Отже, за римським правом неукладений договір не визнавався самостійною категорією у зв'язку з тим, що недійсність одночасно виконувала функції як «блокування» первісних, визначених сторонами, правових наслідків, так і підтвердження відсутності акту. Виникнення вчення про неукладений договір мало місце у французькій правовій доктрині у зв'язку із практичною необхідністю «обходу» суворих приписів «de nullites sans texte» про нікчемність правочину. Саме із цим, як нам видається, пов'язується зовнішня схожість правових конструкцій неукладеного та недійсного договорів. В юридичній літературі радянського періоду, виходячи, насамперед, із пануючої в тогочасній цивілістиці позитивістської теорії, яка обмежувала праворозуміння лише позитивним правом, переважали погляди на досліджуване питання як проблематику термінологічну, а не змістовну. На нашу думку, зазначене пояснювалось, по-перше, відсутньою нормативною базою, по-друге – несприйняттям концепції «non existence» як буржуазної правової доктрини. Принципова відмінність зазначених правових конструкцій полягає в тому, що недійсність пов'язана із наявністю відповідної правової норми, натомість неукладеність, як писав Д.І. Мейєр, «знаходиться в залежності від відомої сторонньої обставини, яка не настає».

Така «стороння обставина», на відміну від підстав недійсності, безпосередньо не визначається об'єктивним правом, однак пов'язана із тим, договір залишається на стадії його формування, тобто укладення. Будучи «недоформованим», неукладений договір, виходячи із наукових робіт дореволюційного і новітнього (сучасного) періодів, не є юридичним фактом, а відповідно підставами для його кваліфікації є відсутність умов, виконання яких призводить до виникнення договору саме як юридично значимої дії. Поза увагою супротивників визнання неукладеного договору самостійною, окремою від недійсного правочину, юридичною конструкцією залишається факт того, що причинно-наслідковий зв'язок дії та відсутності її наслідків не обмежується лише випадками їх «блокування» (як це має місце при недійсності правочину), а також відбувається тоді, коли вказані дії, виходячи із своєї правової природи, не входять у правову площину, не є релевантними для права.

Висновки. Враховуючи зазначене, можна дійти до висновку про те, що недійсність пов'язана із дефектністю складу договору, тобто недоліками останнього, а неукладеність із відсутністю одного або більше конститутивних елементів складу. Теза про дефектність недійсних договорів, як нам видається, впливає з того, що недійсний договір залишається юридичним фактом, хоча тягне настання інших, аніж первісно визначені сторонами, правових наслідків, а саме: реституцію (ч. 1 ст. 216 ЦК України), відшкодування збитків та моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК України). Отже, склад недійсного договору має всі необхідні елементи цивільно-правового договору, хоча один або більше з них є дефектним, тобто не відповідає встановленим законом вимогам про чинність правочинів, іншим нормам, що встановлюють недійсність (нікчемність).

Неукладеність договору є наслідком повної відсутності, а не дефектності, елементів складу цивільно-правового договору. На нашу думку, дефектність передбачає оцінку елементів складу на відповідність нормам об'єктивного права, за умови повної відсутності одного або більше елементів складу припиняє своє існування. Зовнішнім виразом неукладеного договору є сукупність дій його сторін, які мають спрямованість на укладення договору, однак яким бракує виконання одного або більше елементів складу договору як юридичного факту. Зміст зазначених елементів встановлюються у відповідних нормах Цивільного кодексу України, які визначають вимоги щодо формування останнього як юридичного факту, тобто норми, які встановлюють процедуру укладення договору, а також момент його укладення. У зв'язку із вищезазначеним слід відзначити, що тенденція до визначення неукладеного договору як договору із недоліками складу або складу із відсутніми «конститутивними елементами» також не може вважатись вірною: в неукладеному договорі склад цивільно-правового договору як юридичного факту не існує (відсутній).

Список використаної літератури

1. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

2. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.

3. Дождев Д.В. Римское частное право : [учебник для вузов] / под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996. – 704 с.

4. Русское гражданское право (в 2 ч.). По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд. 3-е, испр. – М. : «Статут», 2003. – 831 с.

5. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Введение. Общая часть. Особенная часть. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.

6. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть / под ред. В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 816 с.

7. Тузов Д.О. Теория недействительности сделок. Опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. – М. : Статут, 2007. – 313 с.

8. Дювернуа Н.Л. Чтения по гражданскому праву. Том первый. Введение и общая часть. Выпуск 3. Изменение юридических отношений; Учение о юридической сделке. 4-е изд. – СПб, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/254279>.

9. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. Т. 1. Полумом 2. Введение и общая часть / пер. И.Б. Новицкого, Г.Н. Полянской, В.А. Альтшулера, под ред. Д.М. Генкина, И.Б. Новицкого. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1950. – 485 с.

10. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 310 с.

11. Яблочков Т.М. Форма договора и последствия ее несоблюдения // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 3 – С. 110–113.

12. Рясенцев В.А. Вопросы недействительности сделок в судебной практике // Социалистическая законность. – 1950. – № 8 – С. 34–37.

13. Иоффе О.С. Советское гражданское право. – М., 1967 // Иоффе О.С. Избранные труды : В 4 т. / Т. II. Советское гражданское право. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 544 с.

14. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. – М. : Госюриздат, 1954. – 247 с.

15. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.

16. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. – М. : Юридическая литература, 1984. – 144 с.

17. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. – М. : Бератор-Пресс, 2003. – 576 с.

18. Кияшко В.А. Теоретические проблемы и последствия несостоявшихся сделок : дис. ... к. ю. н. – Краснодар, 2005. – 177 с.

19. Савин А.А. Последствия договоров, считающихся незаключенными по российскому гражданскому праву : дис. ... к. ю. н. – Москва, 2010. – 144 с.

20. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк. – М. : «Прогресс», 1972. – 438 с.

21. Цивільний кодекс України (із змінами і доповненнями) від 16.01.2003 № 435-IV // Голос України – 2003. – № 47–48.